

BUDAVÁRI KÖZÉPKORI BOLTOZATOK BORDÁINAK FORMAI FEJLŐDÉSE

A budai vár középkori épületeinek boltozati bordaprofiljai kialakításánál a formák gazdag változatát állapíthatjuk meg. Végigtekintve a fejlődés fokozatain a XIII. század közepétől a XVI. század közepéig, az alábbi típusok ismerhetők fel:¹

A XIII. századi boltozatok a magyar emléanyagban nagyjából egy cisztercita építészet hatása alatt működő dunántúli kőfaragó iskola alkotásainak látszanak. E dunántúli iskola tevékenysége az 1200-as évektől kimutatható a bordaprofil hasonlóság alapján is. A cisztercita szerzetesi iskola, mint ismeretes, az élénkebb árnyékhatás elérése céljából már kezdetben alávájt profilokat alkalmazott. Így keletkezett többek között az a horog, vagy karomszerű tag és az ezzel alakított boltozati bordaprofil is, amelyet a magyar szakirodalom sarkantyús bordatípusnak nevez. E kedvelt profilalakítást vette át a dunántúli laikus iskola is.

A XIII. században a lébényi templom toronyalja boltozati bordájánál találkozunk először e jellegzetesen alávájt bordaprofil típussal, amelynek budavári előfordulását az esztergomi várkápolna szentélye, a zsámbéki templom főhajója, a jáki templom toronyalja és a margitszigeti domonkos kolostortemplom szentélyboltozata (az utóbbi 1250 körüli időben) előzi meg.² Viszont ennek az iskolának hatása a veszprémi Gizella kápolnában és az esztergomi Szt. Lőrinc templom szentélyének vélt zárókövén még a XIII. század második felében is kimutatható.³

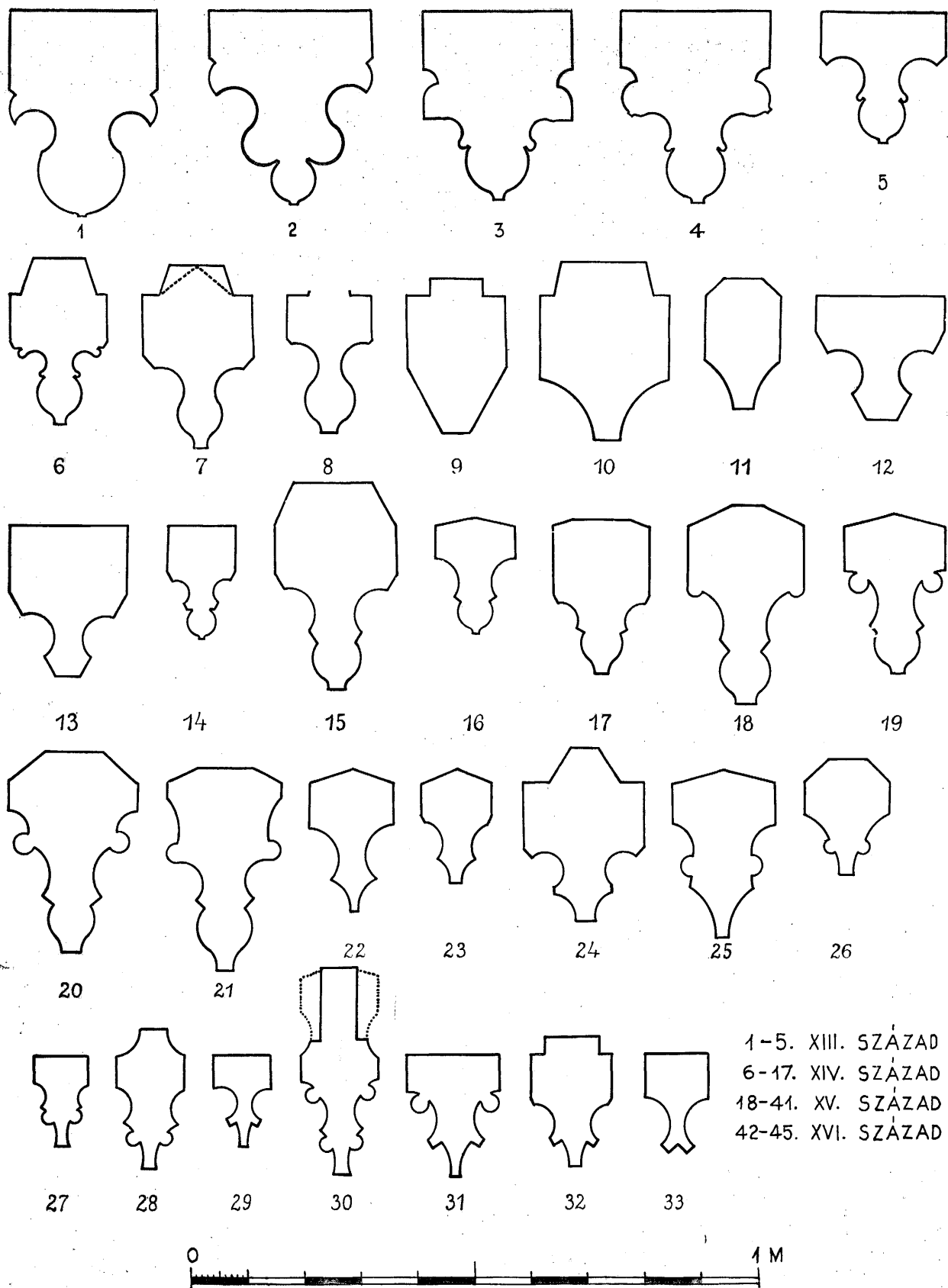
(A bordák leírásánál az 1. képre, a hevederívek leírásánál a 2. képre utalunk.)

XIII. századiak:

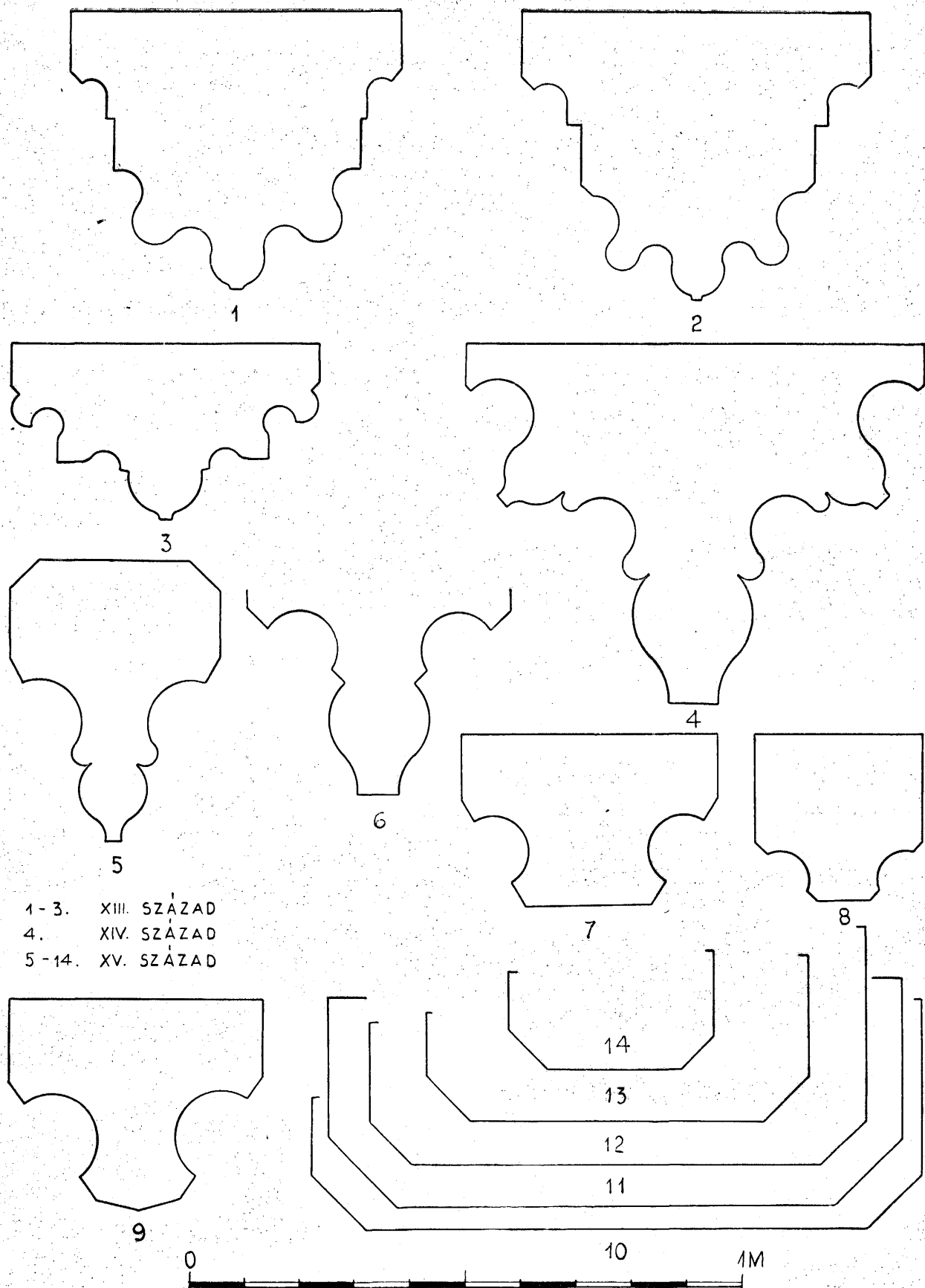
1. Sarkantyútagos profil (1—2. sz. borda és 3. sz. heveder) kezdetleges orrlemez nélküli körtetagokkal, a budavári Nagyboldogasszony templom kövein (1255—69).⁴
2. Kezdetleges körtetag, páros pálca-, illetve hengertagokkal, amelyek közbeeső tagozatok nélkül simulnak a vályúzatokba (3—5. sz. borda és 1—2. sz. heveder). Ugyanott fordul elő, ahol az 1. típus.⁵ Ezek a profilok a XIII. század végére jellemző alakítások.

XIV. századiak (Anjou-koriak):

3. Körtetaggal képzett bordaprofilok, a körtetapot pálcatagok kísérik. A szakirodalomban a kölni iskola hatását vélik bennük felismerni.⁶ A 6. sz. borda a budavári főtemplom állítólagos és a várpalota néhány kőleletén azonos méretű, a század elejéről származik. A 4. sz. hevederprofil a Mária-Magdolna templom barokk falába másodlagosan beépített köveken ismeretes. Ezek valószínűleg a középkori hajó XIV. század végéről való árkádíveinek kövei voltak.
4. A vályúzatokba simuló átmenetes körteprofil jellegzetesen Anjou-kori alakítás (7—8. sz.). Közép-Európában, a XIII. sz. végétől a XIV. sz. végéig fordul elő.⁷ A várban az István-torony boltozati vállkövén és a vár ásatása több kőleletén található. Egy zárókövön levéselt címerdombormű, egy másik kisebb méretű zárókövön pedig festett sávos Árpád-címer van, ez utóbbi talán az 1300 körüli időre tehető, mivel a tárcsás alakítású záróköveket a borda félprofilja veszi körül.

1. kép. Boltozati bordák profiljai

2. kép. Boltozati hevederívek profiljai

5. Egyszerű 60°-os ékprofil (9. sz.). Az Uri u. 40. és Országház u. 6. sz. házak boltozatának bordái ilyen keresztmetszetűek. Nyugat-Dunántúlon a XIII. sz. közepétől (pl. a soproni Szt. Jakab kápolnánál) már előfordul.⁸

1400 körüli jellegzetes alakítású boltozati bordák (Zsigmond-koriak):

6. Az egyszer vályúzott boltozati ékbordaprofil (10—11. sz.) típusa az alsó várkapolnájó boltozatának bordáján, a palota ásatásainál talált más bordaköveken, az Uri u. 41. sz. és Országház u. 8. sz. ház egy-egy bordakövén ismeretes. Ez az alaptípus a magyar műemlékeknél már a XIV. század közepétől kezdve előfordul, noha szélesebb orrtaggal — amit vályúzottan élszedett négyszögkeresztmetszetű profilnak nevezhetnénk — már a XIII. sz. közepétől ismeretes.⁹
7. 60°-os ékborda ferde oldallapjainak közepén vályúzott profil (12. és 13. sz. borda és 7. sz. heveder). Formailag ide tartoznának a 8. és 9. hevederívek 45°-os élszedésű profiljai is, ezek azonban időben későbbre, a XV. század közepére jellemzőek. Ezek jellegzetesen a XV. század elején épített boltozatok bordái. Előfordul a XIV. század közepétől a XV. sz. végéig. A várpalota és Országház u. 13. sz. ház boltozati bordakövein és a XV. sz. első felének boltozati bordáin, továbbá a várpalota, Országház u. 18. és Uri u. 30. sz. ház hevederív kövein fordulnak elő.
8. Körtetaggal bővített ékborda, a főtemplom és Országház u. 2. sz. ház és helyőrségi templom egy-egy kőleletének keresztmetszeténél (14—15. sz.). A budai várpalota déli nagyterme boltozatának és több leletkövének, valamint kisebb méretű hegyes-szögben egymást keresztező bordák köveinek keresztmetszeténél ismerhetők fel. Valószínűnek látszik, hogy ez a profil a XV. sz. elején megélt palotaépítkezések kedvelt boltozati bordaalakítása. A hevederívek és falíveknél már részleges profiláthatás is észlelhető és formában csak abban különbözik a bordaprofiltól, hogy a körtetagot hengertagok kísérik, amelyek sima átmenettel fordulnak a vályúzatba. E hevederívek a palota déli nagytermének boltozati kövei.
9. Lemeztaggpár közbeiktatásával alakított vályúzatokkal kísért körteprofil, az Országház u. 18. sz. lakóház falába másodlagosan beépített boltozati bordakövek profilja (16. sz.).
- 9/a. Ugyanaz, mint előző típus, a vályúzat felső éle élszedéssel (17. sz.). Országház u. 2. sz. lakóház kőleletén.
- 9/b. Ugyanaz, mint előző típus, csak a vályúzat felső élén egy-egy pálcattaggal, amelyek a zárókőnél egymást át is hatják. Ilyenek a várpalota déli nagytermének boltozati bordaleletkövei (18. sz.). A zárókövek tárcsás alakításúak, amit a borda félprofilja vesz körül, a tárcsán sík felületű címerpajzs van, plasztika nélkül, akárcsak a 4. típusú Árpád-címeres zárókövön. Ezek talán egyes beszakadt boltozatmezők újraboltozásának kövei, profiláthatás miatt az 1420-as éveknél korábbra aligha tehetők, mivel ez jellegzetesen későgótikus alakítás.
10. Ugyanaz, mint 9. típus, csak a vályúzat felső felén pálcattaggal, a várpalota egy elpusztult boltozatának kőleletei (19. sz.).
11. Ugyanaz, mint előző típus, csak a hengertag felett újból meredeken vályúzva. Ilyenek a várpalota, helyőrségi templom boltozatainak leletkövei és a toronyalj boltozatának bordái is (20—21. sz.).

A XV. század második felének boltozati bordái (Mátyás-koriak):

12. Kétszer vályúzott profil (22. sz.). Ilyenek a várpalota leletkövei és az Országház u. 18. sz. lakóház falába másodlagosan beépített bordakő. Ugyanilyen profilú zárókövön Mátyás és Beatrix címere is előfordult, ugyanilyen hálóboltozat lehetett Vitéz János esztergomi palotájában a nagy lovagtermen is.

1444-től Hunyadi János építkezéseinél is előfordul. Ilyen borda volt a visegrádi palotában és a fellegvárban is.

13. Kétszer vályúzott felső élszedéssel (23. sz.). A század végének ez kedvelt alakítása. Ugyanez a forma a várpalota több leletkövéről leolvasható.
- 13/a. Kétszer vályúzott felső 45°-os és középső függőleges élszedéssel (24. sz. és 10—14. sz. hevederívek). A század végén, a századfordulón és a XVI. század első évtizedében ezek a szokásos alakítású bordák a hevederívek viszont egyszerű 45°-os élszedésű négyszögkeresztmetszetűek.
A várpalota szentélyboltozatának valószínűleg cseh iskola követőinek hatása alatt keletkezett boltozati bordatípusa. Előfordul Mátyás király boroszlói (Wroclaw) városháza építkezésénél és a visegrádi palotájánál is. A budai várkápolna alsó diadalíve is egészen egyszerű 45°-os élszedésű profil. Véleményem szerint feltételezhető ugyanis, hogy a XIV. század végén épített hajórészhez a XV. század utolsó évtizedében megújított szentélyrészt csatolták és ugyanekkor alakíthatták át az alsó diadalívet is.
14. Kétszer vályúzott, a felső vályúzatban hengertaggal (35. sz.). Ilyen a várpalota néhány leletkövének profilja, amelyeket az alsó védőpártázatos fal külső XVI—XVII. századi homlokzatába másodlagosan építettek be. Azonos a Vármúzeumban lévő vállkő és bordakövek profilja is.
- 14/a. Ugyanaz, mint 14., csak a pálca a két vályúzat találkozásánál van (26. sz.). Vármúzeumban ismeretlen helyről származó leletkő; úgy vélem, a margitszigeti domonkos kolostorból való.
15. Kétszer vályúzott, az alsó vályúzatban pálcataggal (27—28. sz.). Ilyen van az Úri u. 13. sz. ház falában másodlagosan beépítve¹⁰ és a várpalota déli részének ásatási leletkövein. Kétségtelenül hálóboltozat bordakövei.
16. Kétszer vályúzott, a két vályúzat összemetsződésénél szarv alakítású taggal (29. sz.). Úri u. 13. sz. ház török-kori falába másodlagosan elhelyezett hálóboltozat bordakövei. Ugyanott azonban eredeti helyen lévő bordaíndítás is van, ami állítólag az 1470-es évekre datálható.¹¹ Véleményem szerint alakítása a század utolsó évtizedére jellemző.

A XVI. század első négy évtizedének boltozati bordái (II. Ulászló és Szapolyai János építkezései):

17. A 10-es és 15-ös típus kombinációja. Kétszer vályúzott, az alsó és felső vályúzatban pálcataggal. Íves alaprajzú, orrívés alakítású, gazdag „flamboyant” típusú hálóboltozat bordakövei. A várkápolna körül nagy tömegben előkerült bordaköveknek keresztmetszete (30. sz.).
18. Kétszer vályúzott, a felső vályúzatban pálcatag, a középső él „Szarvas alakítású” (31. sz.). Későgót, pálcaműves, profiláthatóságos boltozat lehetett, a várpalota nagy díszudvarának északi részén
19. Ugyanaz, mint az előző típus, felső élszedéssel (32. sz.). Íves alaprajzú hálóboltozat bordakövei. A budai palota ásatásából és a helyőrségi templom barokk falának bontásából származnak.
20. 45°-os élszedésű négyszögkeresztmetszet, felső éle vályúzattal csonkítva és „fecskefark” orrtaggal (33. sz.). Másodlagosan beépítve az Úri u. 13. sz. ház XVI. sz.-i török-kori falába, ugyanott, ahol 27. és 29. sz. bordakövek.¹² A leegyszerűsítési folyamat már itt megfigyelhető, akárcsak a hevederíveknél.

A bordás boltozat tovább nem fejlődik, később a bordákat el is hagyják. Erre eddigi ismeretünk szerint a budai várban nem tudunk példát, valószínűleg azért, mert ez csak a XVI. század közepén válik kedvelt boltozattípussá. Ez az ún. cellás boltozat tudtommal a magyar műemlékállományban sem közismert.

A budai vár ásatásánál kerültek elő téglabordák is, ezek a 15. típushoz tartoznak. Ez a változatos emlékmű megengedi azt a következtetést, hogy Budán lehetett a magyar gótikus építészet központja.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Mitteilungen der. K. u. K. C. Com. Wien. 1865-től.
M. M. É. E. Közlönye.
Műegyetem K. k. tanszék műemléki közleményei.
Gerevich Tibor: Magyarország művészeti emlékei, I. és II. köt. (Magyarország románkori emlékei. Budapest műemlékei) Bp. 1938.
Horváth Henrik: Buda a középkorban. Bp. 1932. Budai kőfaragók és kőfaragójelek. Bp. 1935.
Csemegi József: A budai főtemplom déli-keleti kapuja. Történetírás. 1937. évf. 356—359. old.
Gosztonyi Gyula: Pécsi Szt. Bertalan templom. Technika. 1940.
Dercsényi Dezső: Nagy Lajos kora. Bp. 1942.
Gerevich László: Gótikus házak Budán. Bp. Rég. XV. 1950. Buda középkorának beszélő emlékei. Új Budapest. 1948.
A. Kutal, D. Libal, A. Matejcek: České umění gotické. I. Praha, 1949. Architektura v. českém a slovenském národním dědictví. Praha, 1952.

JEGYZETEK A „BUDAVÁRI KÖZÉPKORI BOLTOZATOK BORDÁINAK FORMAI FEJLŐDÉSE” C. ANYAGKÖZLÉSHEZ

- ¹ Az 1. képen a bordaprofilok, a 2. képen a hevederívek profiljai jórészt a szerző felmérései.
- ² *Lux Géza*: Újabb ásatások a Margitszigeten. Technika. Bp. 1938. évf. 206—208. Kifejtett álláspontjával egyetértünk.
- ³ Szerintem mindkét boltozat befejezése a XIV. századba is átnyúlik. Lásd még *V. Mencl* cikkét, „Zpárvy památkové péce” folyóirat XI—XII. évf. 9—10. sz. Praha, 1951—53. 275. VI. tábla, 4 profilját.
- ⁴ *Csemegi József*: Adatok a budavári főtemplom építéstörténetéhez. K. ny. Tanulmányok Budapest múltjából. VIII. köt. 142—155. Bp. 1940. 63. rajz, a—e, g—j. ábra; 1. továbbá 67, 98, 103, 104, 109. és 110 jegyzet. Az 1. és 2. hevederív *Schulek Frigyes* rajzi hagyatékából való.
- ⁵ Uo.
- ⁶ *J. v. Egle—E. R. Fiebter*: Praktische Baustil-und Bauformenlehre. Stuttgart, é. n. VIII. fej. 49. ábra. Ennek nyomán *Möller István* műegyetemi előadásai. Bp. 1930.
- ⁷ *V. Mencl*: Česká architektura doby Lucemburské. Praha, 1948.
- ⁸ *Csatkai—Dercsényi*: Sopron és környéke műemlékei. (Magyarország műemléki topográfiája.) Bp. 1953. II. köt. 315.
- ⁹ Uo., 388.
- ¹⁰ *Czagány István* szíves szóbeli közlése.
- ¹¹ L. 10. jegyzet.
- ¹² L. 10. jegyzet.

FORMENENTWICKLUNG DER MITTELALTERLICHEN GEWÖLBERIPPEN IN DER BURG VON BUDA

An den mittelalterlichen Bauten der Burg von Buda können wir in der Ausgestaltung der Rippenprofile des Gewölbes eine grosse Mannigfaltigkeit der Formen feststellen. Die Entwicklungsstufen von Mitte des XIII. Jahrhunderts bis zu Mitte des XVI. Jahrhunderts überblickend, können wir folgende Typen unterscheiden:

1. Abb. 1 : 1—2 und Abb. 2 : 3. Profil an den Steinen der Hauptkirche in der Burg von Buda (1255—1269).
2. Abb. 1 : 3—5 und Abb. 2 : 1—2. Ebendort, wie Typus 1 (Ende des XIII. Jahrh.).
3. Abb. 1 : 6. An einigen Steinfunden der Hauptkirche in der Burg von Buda, des Burgpalastes und der Maria-Magdalenen-Kirche (XIV. Jahrh. Zeitalter der Anjou).
4. Abb. 1 : 7—8. Im ungarischen Donaubecken kommt es seit Ende des XIII. bis Ende des XIV. Jahrhunderts vor. Sie waren am Gewölbekämpferstein des Stephansturmes und an Fundsteinen aus den Palastausgrabungen zu sehen.
5. Abb. 1 : 9. Rippen der Gewölbe in den Häusern der Urigasse 40 und der Országházgasse 6.
6. Abb. 1 : 10—11. An Rippen des Gewölbes im unteren Schiff der Burgkapelle, an anderen bei den Palastausgrabungen gefundenen Rippen und an je einer Rippe aus den Häusern der Urigasse 41 und Országházgasse 8 bekannt. Charakteristische Gestaltung der Gewölberippen um 1400 (Zeitalter von Sigismund).
7. Abb. 1 : 12, 13. Abb. 2 : 7, ferner Abb. 2 : 8 und 9. Die Profile kommen auf den Steinen der Gewölberippen des Burgpalastes und des Hauses in der Országházgasse 13; auf den Fundsteinen von Gurtbögen im Burgpalast sowie in den Häusern der Urigasse 30 und der Országházgasse 18 vor.
8. Abb. 1 : 14—15. Auf dem Querschnitt je eines Fundsteines aus der Hauptkirche, aus dem Haus in der Országházgasse 2 und aus der Garnionskirche, am Gewölbe des südlichen Grossen Saals in der Burg von Buda und ebendort auf mehreren Fundsteinen.
9. Abb. 1 : 16. Profil der Gewölberippen im Haus der Országházgasse 18.
Abb. 1 : 17. Rippenfundstein aus dem Haus in der Országházgasse 2.
Abb. 1 : 18. Rippenfunde aus dem Gewölbe im südlichen Grossen Saal der Königlichen Burg.
10. Abb. 1 : 19. Fundsteine eines verfallenen Gewölbes in der Burg.
11. Abb. 1 : 20—21. An den Fundsteinen der Gewölbe in der Burg und in der Garnionskirche sowie am Gewölbe im unteren Teil des Turmes.
12. Abb. 1 : 22. Fundsteine aus der Burg, Rippe im Wohnhaus der Országházgasse 18; Gewölberippen aus der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts (aus der Zeit des Königs Matthias).
13. Abb. 1 : 23. An mehreren Fundsteinen aus der Burg erkenntlich.
Abb. 1 : 24 und Abb. 2 : 10—14. Die am Ende des Jahrhunderts, an der Jahrhundertswende und auch im ersten Jahrzehnt des XVI. Jahrhunderts übliche Gestaltung der Rippen. Typus der Gewölberippen im unteren Sanktuarium der Burgkapelle.
14. Abb. 1 : 25. Profil einiger Rippenfunde aus der Burg.
Abb. 1 : 26. Fundstein von unbekannter Herkunft im Burgmuseum.
15. Abb. 1 : 27—28. In die Mauer des Hauses Urigasse 13 sekundär eingebaut, ferner an den Fundsteinen aus den Ausgrabungen im südlichen Teil der Burg, Netzgewölberippen.
16. Abb. 1 : 29. Rippen des Netzgewölbes aus dem Haus in der Urigasse 13.
17. Abb. 1 : 30. Kombination der Typen 10 und 15, Gewölberippen der ersten 4 Jahrzehnte des XVI. Jahrhunderts (Bauten der Könige Wladislaw II. und János Szapolyai). Querschnitt der Rippen aus der Umgebung der Burgkapelle.
18. Abb. 1 : 31. Dürfte wahrscheinlich ein spätgotisches, stabwerkartig profildurchdringendes Gewölbe gewesen sein, im nördlichen Teil des grossen Zwingers des Burgpalastes.
19. Abb. 1 : 32. Rippen eines Netzgewölbes mit bogenförmigem Grundriss aus den Ausgrabungen der Burg von Buda und aus den Abbrucharbeiten an der Garnionskirche.
20. Abb. 1 : 33. Sekundär in die Mauer des Hauses in der Urigasse 13 eingebaut. Das Streben nach Vereinfachung ist auch hier bemerkbar. Das Rippengewölbe wird nicht weiter entwickelt, sondern sogar aufgegeben und erst um die Mitte des XVI. Jahrhunderts wird es von neuem zu einer beliebten Gewölbeausgestaltung. Anlässlich der Ausgrabungen am Burgpalast sind auch Rippen aus Ziegel zutage gekommen und gehören zum Typus Nr. 15. Diese Mannigfaltigkeit des Denkmalmaterials gestattet die Schlussfolgerung, dass das Zentrum der gotischen Baukunst in Ungarn in Buda gewesen sein konnte.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

- Abb. 1 — Profile von Gewölberippen.
Abb. 2 — Profile von Gurtbögen.